

Platform van Vakinhoudelijke Verenigingen optrekt met de onderwijsbonden en BON. Voornaamste doel op dit moment is de invoering van het beroepsregister waarvoor elke vakdocent zich via registerleraar.nl kan inschrijven. Het is een register waarmee docenten willen laten zien dat ze hun beroep serieus nemen. Het wordt tijd dat schoolleiders dat ook doen door hun docenten daartoe te stimuleren.

Veel vakdocenten
hebben moeite met het bijscholen
van onbevoegde collega's

Geweldige kansen

Scholen hierop te wijzen lijkt me nu precies een taak waarvoor de LVVN 25 jaar geleden werd opgericht. De belangrijkste doelstelling van de vereniging was toen

en is nog steeds: *de belangenbehartiging van haar leden samen met het leveren van bijdragen aan de ontwikkeling van het vakgebied (in de ruimste zin des woords). Het gaat daarbij primair om de relatie neerlandistiek-arbeidsmarkt.* Die arbeidsmarkt zag er in 1987 wel anders uit dan nu. De 'booming' jaren negentig met hun economische vooruitgang en ICT-perspectieven boden neerlandici aantrekkelijke vooruitzichten op banen buiten het onderwijs, in p.r-functies en aanverwante activiteiten. Inmiddels zijn veel van deze baantjes bezet en verkeren we in een economische crisis. Het onderwijs biedt daardoor weer de zekerheid van een baan die er elders niet meer is. De salarisverhoging die drie jaar geleden door de toenmalige minister van onderwijs was toegezegd, is niet doorgegaan. Daardoor blijven academisch opgeleide neerlandici met hun salaris nog steeds achter bij academici in andere banen. Wel willen alle grote politieke partijen dat er

meer geld gestoken wordt in de professionalisering van docenten. Taal en rekenen genieten daarbij grote prioriteit. Er lijkt bij dit alles een sleutelrol weggelegd voor de academisch opgeleide neerlandicus. Er zijn dus geweldige kansen om Pennewips plek aantrekkelijker te maken voor neerlandici.

De dichter Ed Leeflang heeft een prachtige dichtbundel over zijn ervaringen als Pennewip in het basisonderwijs gemaakt, *Op Pennewips plek*. Uit de indringende portretjes die hij daarin van collega's geeft, die veel sympathieker aandoen dan de collega's die Ida Gerhardt in haar Sonnetten van een leraar beschrijft, wordt duidelijk dat hij de titel van zijn bundel ironisch heeft bedoeld. Het is een schitterende plek waar iedereen die het fijn vindt om mensen in een belangrijke fase van hun ontwikkeling verder te helpen, zich gelukkig kan voelen.

René van de Kraats

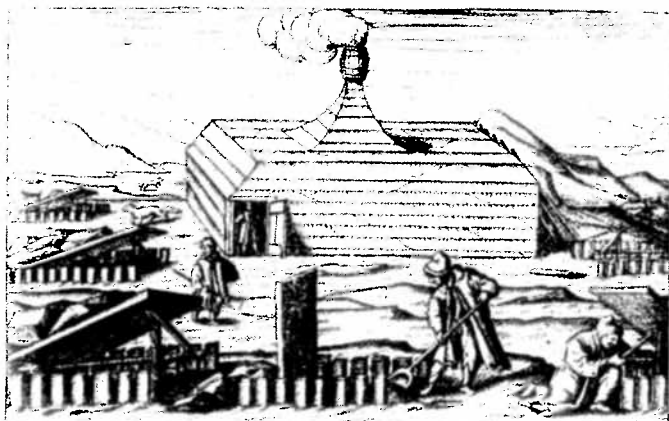
Bataven, zeehelden en de Nederlanders van vandaag

Oude teksten voor moderne kinderen

Geen historisch letterkundige twijfelt eraan: oude teksten verrijken jonge mensen. Die mooie veronderstelling moeten wij als letterkundigen enthousiast blijven uitdragen als legitimatie voor het historische literatuuronderwijs op de middelbare school. Tegelijkertijd kunnen en mogen we ons niet onttrekken aan de vraagtekens die de gemiddelde puber bij deze aanname plaatst.

In de inleiding van zijn studie *Historische letterkunde vandaag en morgen* benoemde literatuurwetenschapper Jürgen Pieters onlangs nog de scepsis van opgroeiende jongeren: welk belang hebben historische teksten voor hen in de wereld van vandaag?

“[Historische teksten] bieden ons [...] kennis over het verleden dat voor onze cultuur van belang is. (Bij het schrijven van die

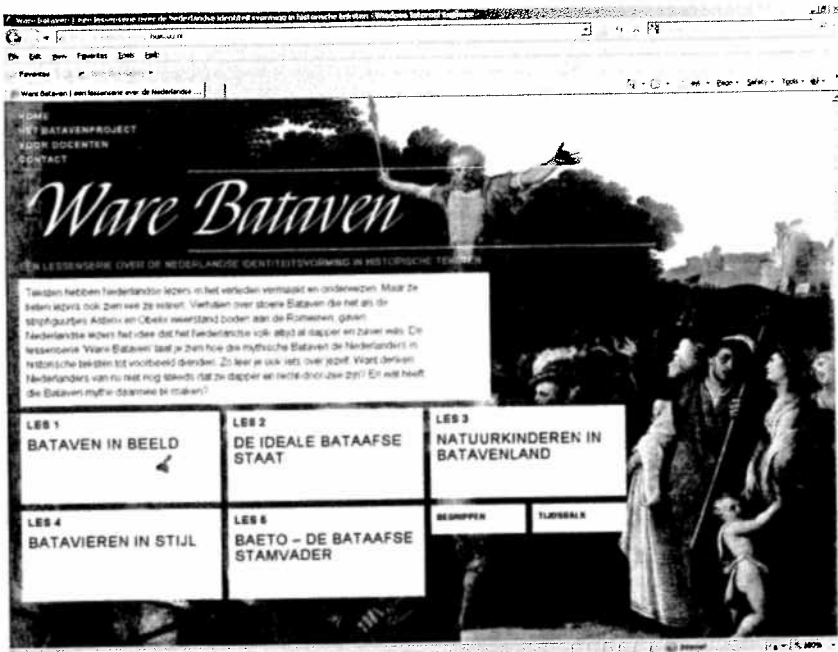
(afb.1) Het 'Behouden Huis' in: Gerrit de Veer, Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort. Ed. Vibeke Roeper en Diederick Wildeman

laatste zin voel ik meteen de priemende blik van een imaginaire zestienjarige in mijn rug. Uit zijn ogen stralen bedenkingen – wiens cultuur? welk belang? welke kennis? – die we niet zomaar naast ons neer kunnen leggen.)”¹

Wie de twijfels van deze zestienjarige serieus wil nemen, moet nadenken over manieren om de urgentie van de bestudering van historische teksten te benoemen en te vergroten. In deze bijdrage wil ik laten zien hoe we historische teksten kunnen inzetten om leerlingen kritisch te laten nadenken over de doorwerking van het verleden in de wereld van nu, en ze bewust te maken van hun plaats in tekstuele en culturele tradities. Deze aanpak wortelt in de overtuiging dat teksten, ook buiten hun ontstaanscontext om, de wereld en hun lezers vormen. Ik zal een beknopte introductie bieden op deze benadering van teksten, om die vervolgens te vertalen naar het middelbaar onderwijs. Ik laat twee concrete voorbeelden van de vertaalslag zien, beide afkomstig uit mijn eigen praktijk als docent-onderzoeker aan de Universiteit Utrecht en docent aan de eerstegraads masteropleiding van de Hogeschool Utrecht.

De kracht van de tekst

De dynamische kijk op teksten die momenteel veel historisch letterkundigen inspireert, is te illustreren aan de hand van de recente en zeer leesbare studie *De Zwenking*. De bekende Amerikaanse historisch letterkundige Stephen Greenblatt beschrijft hierin hoe de humanist Poggio Bracciolini rond het jaar 1400 het enig bewaard gebleven exemplaar terugvond van Lucretius' *De natuur der dingen*, geschreven in de eerste eeuw voor Christus. *De natuur der dingen* is een tekst vol aanstootgevende ideeën: het universum bestaat slechts uit atomen die willekeurig

(afb.2) Openingspagina van de website 'Ware Bataven': <http://warebataven.wp.hum.uu.nl/>.

ronddwalen, er is geen god nodig om dit universum te laten functioneren, en de mens neemt geen centrale positie in binnen het dierenleven op aarde. Greenblatt beschrijft hoeveel stof de herontdekking van *De natuur der dingen* deed opwaaien. Groot verzet, uit vooral kerkelijke hoek, kon niet voorkomen dat vele mensen de tekst gebruikten als een inspiratiebron, of zelfs een uitnodiging om de wereld op een heel nieuwe manier te bekijken. Sommige geleerden begonnen bewijzen uit de materiele kosmos boven inzichten over het hiernamaals te stellen, en gingen op wetenschappelijke wijze zelf observeren, systematisch nadenken, en zo nieuwe kennis over de wereld verzamelen. Iemand die Greenblatt in de lijn van Lucretius plaatst, is de beroemde Galileo Galilei, die evenals Lucretius geloofde in de eenheid van heelal en aarde, en in verborgen structuren van alle dingen die door gebruik van zintuiglijke waarnemingen en de ratio blootgelegd konden worden. Zoals we weten, resulteerde Galilei's werkwijze uiteindelijk in belangrijke wetenschappelijke ontwikkelingen, die we als kerngebeurtenissen van de wetenschappelijke revolutie beschouwen. Greenblatt trekt de lijn vanuit Galilei door naar Newton, Darwin, Einstein, en presenteert zo de herontdekking van Lucretius als het beginpunt van de moderne wereld waarvan wij nog steeds onderdeel zijn.²

Greenblatts benaderingswijze, die hij ook in eerdere studies heeft uitgewerkt, gaat uit van een complexe dynamiek tussen teksten en de wereld. Greenblatt kijkt naar wat teksten in de wereld doen: wat is de impact van teksten op het handelen en nadenken van mensen? Greenblatt ziet een tekst niet zozeer – of op z'n minst niet alléén – als een representatie van de wereld, maar als een actieve kracht die de wereld mee vormt.³ Deze construerende werking van een tekst beperkt zich niet tot het moment waarop deze tekst tot stand kwam. Lucretius' tekst had zo'n 1,5 millenium ná ontstaan grote impact op de wereld – en feitelijk is die impact nog steeds niet uitgewerkt.

Ik zie hier een kans voor het middelbaar onderwijs: laten we historische teksten voorstellen als vormende actoren in onze wereld, die óók buiten hun ontstaanscontext om kracht bezitten.

Teksten en Nederlandse identiteitsvorming

Teksten die zich voor zo'n dynamisch perspectief heel goed lenen, zijn teksten met wat we in academische kringen een 'identiteitsvormende werking' noemen. De term 'identiteit' –

verwijzend naar de manier waarop individuen en groepen zichzelf definiëren – staat momenteel in de belangstelling van letterkundigen. Zij gaan ervan uit dat culturele producten, zoals teksten, identiteiten construeren, en zo dus direct effect hebben op wie wij zijn en wie wij worden. Zij nemen bovendien aan dat identiteiten voortdurend in ontwikkeling zijn, zodat identiteitsvormende processen vandaag de dag deel zijn van lange tradities die al eeuwen kunnen bestaan.⁴

Van de vele soorten denkbare identiteiten die letterkundigen bestuderen – identiteiten van jongeren, vrouwen, protestanten, enzovoorts – beperk ik me voor nu tot de identiteit van Nederlanders. De Nederlandse identiteit groeit en vormt zich voortdurend, omdat volksliederen, toespraken, pamfletten, kinderboeken, filmteksten, reclame teksten enzovoort steeds opnieuw reflecteren op wat Nederland is of zou moeten zijn. Dat gebeurt tegenwoordig – denk maar aan Fluitsma en Van Tijn's *Vijftien miljoen mensen* of campagneteksten in verkiezingstijd – maar dat gebeurde ook al eeuwen geleden, zoals in ons Wilhelmus. Teksten met reflectie op het Nederlandschap worden deel van

ons culturele geheugen als nieuwe generaties ze opnieuw lezen, citeren, herschrijven, naar hun hand zetten. Zo creëren generaties Nederlanders hun identiteit door zich te verhouden tot een verleden en tot lange lijnen van tekstuele tradities.⁵

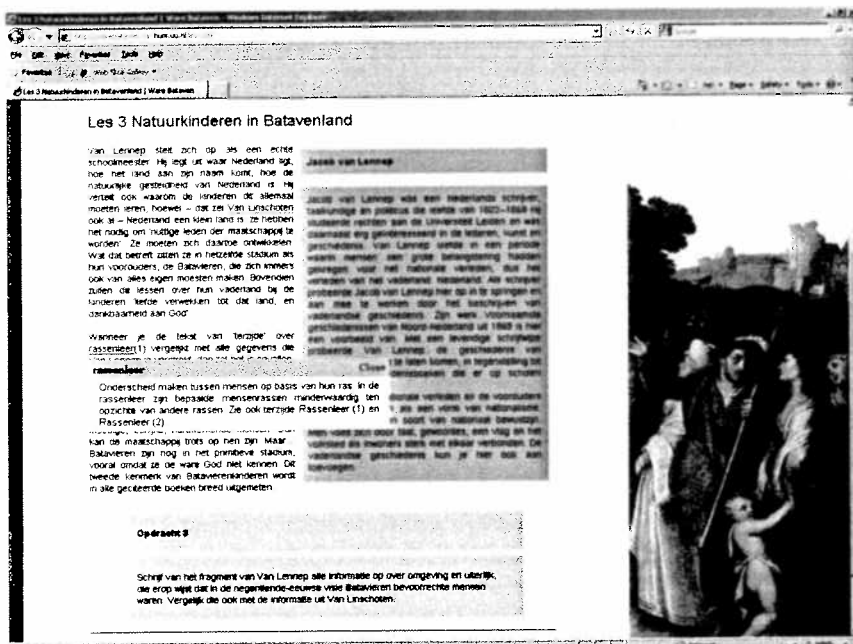
Samen met leerlingen kunnen we aan de hand van teksten ontdekken hoe een Nederlandse identiteit in teksten wordt gevormd en hoe de tot stand gebrachte Nederland-beelden nog steeds in onze eigen wereld doorwerken. De aantrekkelijkheid van die aanpak ligt in het dynamische perspectief op de relatie tussen tekst, wereld en lezer: we zien oude teksten niet als statische representaties van een verstilde wereld die allang achter ons ligt, maar als actieve, vormende krachten die ons iets leren over onszelf in het nu.

Willem Barentsz: van reisverhaal tot 3D

Ik zal in het vervolg van deze bijdrage aan de hand van twee eigen praktijkvoorbeelden laten zien wat deze aanpak kan opleveren. Het eerste voorbeeld heeft betrekking op de rijke tekstuele traditie rondom de geschiedenis van de Hollanders op Nova Zembla; een geschiedenis die je gerust een 'Nederlandse mythe' kunt noemen. In de winter van 1596 en 1597 is een Nederlandse vloot onder leiding van Willem Barentsz vastgevroren in het ijs bij het eiland Nova Zembla. De bemanning moest de hele strenge winter doorbrengen in het zelfgebouwde en door bloeddorstige ijsberen bedreigde 'behouden huis' (afb. 1).⁶

Ik heb de Nova Zembla-casus gebruikt in mijn colleges voor aanstormende eerstegraden Nederlands en in een gastoptreden op het Johannes Fontanus College in Barneveld. Vanuit de recente 3D-film van Reinout Oerlemans over Nova Zembla grepen we terug op oude teksten, zoals het reisverslag van bemanningslid Gerrit de Veer (1598) en Hendrik Tollens' *Overwinterring der Hollanders op Nova Zembla* (ca. 1820).⁷ In het licht van de film kregen oude teksten een nieuwe zeggingskracht en werden we geprikkeld kritischer na te denken over Oerlemans' film zelf: wat doet die eigenlijk met ons als kijker, wat voor signalen geeft die film af?

We vergeleken bijvoorbeeld de representatie van de bemanningsleden in de verschillende versies van het verhaal. Gerrit de Veer had in zijn reisverslag benadrukt dat zoveel mogelijk alleenstaande mannen voor de reis waren geselecteerd, want die hadden minder last van heimwee, en waren daardoor dapperder

(afb.3) In 'Ware Bataven' wisselen historische teksten, opdrachten, kaderteksten en begripsverklaringen elkaar af.

en betrouwbaarder: 'nemende soo veel onghewode persoonen alsse eenichsins mochten, om te minder deur den treck tot wijf ende kinderen, int werck te vertsagen [bang, minder dapper te worden], oft vande reyse afgetogen te werden [af te zien]'.⁸

In Tollens' bewerking veranderden de dappere vrijgezellen in typisch negentiende-eeuwse gevoelige burgermannen, die hun geliefde vrouw en kinderen thuis hadden moeten achterlaten. Hun dierbare herinneringen en gevoelens van heimwee deelden zij met elkaar:

Een hunner hijgt naar lucht: zijn makkers moeten 't weten,
Hoe lief zijn vrouw hem heeft, hoe al zijn kindren heeten;
Hoe bang hem 't scheiden valt, bij elk vertrek naar boord,
Als ze in zijn armen hangt en in haar tranen smooit;
Hoe de oudste knaap hem lijkt, en, schoon pas zeven jaren,
Reeds plaagt, bij elke reis, om met hem meê te varen,
En hoe zijn droeve vrouw, terwijl de jongen smeekt,
Den lach geen meester is, die door haar tranen breekt;
Hoe bij het laatst vaarwel, zoo zuur hun opgebroken,
De zuigling aan haar borst, met de armpjes uitgestoken,
Hem nareikte om een kus en toeriep honderd keer ...
Hier houdt de spreker stil: hij snikt; hij kan niet meer.⁹

In het behouden huis, gezellig aangekleed met knusse houtvuurtjes en luie hangmatten, imiteerden zij zoveel mogelijk het Hollandse gezinsleven van thuis. De mannengemeenschap werd door Tollens voorgesteld als een 'gansch gezin', waarin 'naar Hollands oude zeden' de 'zuinigheid' en 'onbevolen [vrijwillige] tucht' regeerden: 'Geen kruimel wordt verspild, geen spaander wordt vertreden [geen stukje hout wordt vernietigd].'¹⁰

In de film 'Nova Zembla' is Gerrit de Veer eerder een dromerige schrijver dan een heldhaftige avonturier of een burgerman. Hij is een romanticus die de zeereis niet onderneemt uit dapperheid, maar die geld wil verdienen om met zijn geliefde te kunnen trouwen. Wat betekenen die accentverschillen in de presentatie van de bemanning, en wat zegt dat over de ontwikkeling van een Nederlandse identiteit? Als Tollens' huilende gezinsman ons iets vertelt over de negentiende-eeuwse idealen van burgerschap en huiselijkheid, wat zegt de toevoeging van Douzen Kroes aan de filmversie dan over het Nederlandschap van vandaag?

Ware Bataven op het net

Een tweede bruikbaar corpus van historische identiteitsvormende teksten gaat over de opstand van de stoere, mythische Bataven tegen de Romeinen: een toonbeeld van zuiver, dapper Nederlandschap. Historische teksten die refereren aan deze 'Bataafse mythe' leerden lezers trots te zijn op hun afkomst, onafhankelijkheid en ingeboren dapperheid, en speelden zo een rol in de identiteitsvorming van de Nederlanders.¹¹

Rondom dit tekstcorpus hebben drie masterstudenten van de Universiteit Utrecht onder mijn begeleiding lesmateriaal ontwikkeld en digitaal gepubliceerd (afb. 2).¹² De website 'Ware Bataven' biedt een spannende reis door de historische Nederlandse letterkunde (en dan rekken we 'historisch' op tot 1880 en soms zelfs iets daarna): *Aan het volk van Nederland* (1781) van Van der Capellen ten den Pol, Hoofts *Baeto* (1617), Helmers *Hollandsche natie* (1813) en oude kinderboeken. De historische teksten zijn allemaal geannoteerd of in modern Nederlands vertaald, en gaan gepaard met begrippenlijsten, kaderteksten en creatieve opdrachten (afb.

3). Het totaalpakket helpt leerlingen te ontdekken hoe in de loop der eeuwen accenten in de Batavenmythe zijn aangebracht om het verhaal in te passen in steeds weer nieuwe contexten. De lessen dagen de leerlingen uit mee te denken over de construerende kracht van de Bataventeksten en de doorwerking van de Nederlandbeelden in het heden, waarin we nog steeds Batavierenraces organiseren en op Batavusfietsen rondrijden.

Ik geef graag een smakelijk voorproefje uit de Batavenles over de kinderboeken. Op deze les zijn we misschien wel het allertroutst, omdat hiervoor het meeste nieuwe onderzoek verricht is.¹³ Eén van de onbekende kinderboekjes die onder het stof vandaan zijn gekomen, is *Odo, de Batavenknaap* (1901). In het volgende fragment gaan Odo en zijn broertjes als 'echte Batavenkinderen' zwemmen – een activiteit die hen op het sterke, gezonde lijf is geschreven.

Zie, daar plonsen zij met hunne forsche, gebruide leden in 't koele water, dat in glinsterende droppels hoog opspat. Hoe krachtig zijn hunne bewegingen, met hoeveel gemak roeren zij zich in 't natte element. En geen wonder! Van hunne prilste jeugd zijn zij met het water vertrouwd. Nog maar nauwelijks konden zij kruipen in het slijk rond de hut hunner ouders, of de moeder droeg hen zoo noodig naar den rivieroever, om hen door middel van eene ferme onderdompeling van stof en vuil te reinigen. Toen hunne jonge beentjes sterk genoeg waren om hen te dragen, vergezelden zij vader en broeders naar den stroom, om bij de vischvangst toe te zien of behulpzaam te zijn. Zoo gingen zij zich langzamerhand in en op het water tehuis gevoelen.¹⁴

De relatie tussen de echte Batavenmensen en het water loopt als een rode draad door de kinderboeken heen. Bataven kunnen niet alleen fantastisch zwemmen met hun krachtige lichamen, maar kunnen ook heel goed dijken aanleggen, grachten graven en de afwatering van rivieren organiseren. Het temmen van het water zit de Nederlanders in het bloed, zo leerden de kinderboeken hun lezers: onze Bataafse voorouders deden het al. Water en waterbeheersing worden hier neergezet als centrale elementen van een Nederlandse identiteit. En dat zijn ze nog steeds. De Deltawerken en het watermanagement van onze aanstaande koning staan in een lange traditie van Nederlandse identiteits-

constructie. Historische teksten zoals over Batavenknaap Odo hebben een kracht die ook buiten hun eigen tijd werkzaam is: zij vertellen ons iets over de plaats van het verleden in het heden, en over onszelf in de wereld van vandaag.

Slot en vooruitblik

De aanpak die ik hier presenteren om met oude teksten jonge mensen aan het denken te zetten, kenmerkt zich door een specifieke kijk op teksten: ik wil teksten beschouwen als actieve krachten die ons vormen en tekenen. Ook heeft mijn voorstel consequenties voor de keuze en selectie van teksten. Riet Schenkeveld heeft met haar recente onderzoek naar schoolbloemlezingen laten zien dat de schoolcanon van historische teksten opvallend stabiel is.¹⁵ Omdat stabiliteit leidt tot verschraving en verstening van ons beeld van de geschiedenis, pleit Schenkeveld voor verrassingen in de canon. Haar hoop is gevestigd op onderzoekers die steeds weer nieuwe teksten vanuit steeds weer nieuwe invalshoeken lezen.¹⁶ Ik denk dat teksten rondom Nederlandse identiteitsvorming verrassingen zijn die wij aan middelbare scholieren kunnen aanbieden om het beeld van de Nederlandse geschiedenis te verrijken en te vernieuwen.

De digitale publicatievorm die wij in het Batavenproject hebben gekozen, is in mijn ogen bij uitstek geschikt voor de presentatie van dit soort verrassingen. Niet alleen is een website breed en gratis toegankelijk, maar vooral draagt het medium bij aan een dynamische omgang met teksten. Op onze website kunnen gebruikers via links eenvoudig naar andere plaatsen op het internet worden gestuurd, zowel binnen als buiten de website. Voor de toekomst hoop ik dat het medium ons kan aansporen tot een steeds wisselende inhoud en dus een veranderlijk aanbod. Bij voorkeur gebeurt dat in interactie met gebruikers, bijvoorbeeld via blogs of fora. Moderne media dagen jonge mensen uit actief in gesprek te blijven met oude teksten in een nieuwe wereld.

Feike Dietz

NOTEN

- 1 Jürgen Pieters, *Historische letterkunde vandaag en morgen*. Amsterdam 2011, p. 10.
- 2 Stephen Greenblatt, *De zwenking. Hoe de wereld modern werd*. Amsterdam 2012. (Vertaling van *The Swerve. How the World Became Modern*, 2011.) Specifiek over Galilei zie met name p. 250.
- 3 Toonaangevende studies van Greenblatt zijn: *Renaissance Self-fashioning. From More to Shakespeare*. Chicago 1980; *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*.

- Oxford 1988. Greenblatt is het boegbeeld van het New Historicism, een historische benadering die uitgaat van een dynamische relatie tussen tekst en context, en aandacht heeft voor de manier waarop gedachtegoed in de samenleving circuleert en in allerlei soorten (zowel literaire als niet-literaire) teksten tot uitdrukking wordt gebracht.
- 4 Aan de Universiteit Utrecht is 'Cultures and Identities' een focusgebied. Binnen het focusgebied wordt onderzoek gedaan naar identiteiten als 'products of culture'. Ik gebruik de definitie van identiteit zoals die in dit focusgebied wordt gehanteerd: 'Identity is understood as the way individuals and groups define themselves'. Zie voor een beschrijving van het focusgebied: <http://www.uu.nl/university/research/en/focusareas/culturesandidentities/research/Pages/centraltheme.aspx?refer=/university/research/en/focusareas/culturesandidentities/research/centraltheme>.
 - 5 Belangrijke studies die het denken over nationale identiteiten als culturele constructies hebben geïnspireerd zijn Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen 2006 [eerste druk 1983]; Joep Leerssen, *Nationaal denken in Europa*. Amsterdam 1999.
 - 6 Een toegankelijke introductie op de geschiedenis van Nova Zembla en de culturele verwerking daarvan: Hans Gramberg, *De overwintering op Nova Zembla*. Hilversum 2001.
 - 7 Reinout Oerlemans, 'Nova Zembla', 2011; Gerrit de Veer, *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*. Ed. Vibeke Roeper en Diederick Wildeman. Franeker 1997; Hendrik Tollens, *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla*. Ed. G.W. Huygens. Den Haag 1981 (3de druk). De teksten van De Veer en Tollens zijn integraal te lezen via de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org).
 - 8 De Veer 1997, fol. 16r.
 - 9 Tollens 1981, regel 443-454.
 - 10 Tollens 1981, regel 422-424.
 - 11 Zie over de Bataven en hun voortleven in onze cultuur: Hans Teitler, *De opstand der 'Batavieren'*. Hilversum 1998; Louis Swinkels (red.), *De Bataven, verhalen van een verdwenen volk*. Nijmegen 2004.
 - 12 Zie het resultaat op <http://warebataven.wp.hum.uu.nl/>. De website is gemaakt door Ineke van Gelder, Matti Gortemaker en Jolien Brussen.
 - 13 Met hartelijk dank aan Ineke van Gelder, die dit onderzoek heeft verricht.
 - 14 A.L. van Rye en E.C. Houbolt, *Odo, de Batavenknaap*. Amsterdam 1901, p. 2-3. Zie het fragment op: <http://warebataven.wp.hum.uu.nl/les-3/3/>.
 - 15 Riet Schenkeveld-van der Dussen, *Op jacht naar de gezwinde grijsaard*. Eenentwintigste Bert van Selm-lezing. Leiden 2012, p. 49. Op het bestaan van een vaste schoolcanon wezen eerder bijvoorbeeld Hubert Slings, *Toekomst voor de Middeleeuwen. Middelnederlandse literatuur in het voorgezet onderwijs*. Amsterdam 2000; Lia van Gemert, 'De canon voorbij. Nieuwe kansen voor de historische literatuur.' In: *Tsjip. Tijdschrift voor de literaire vorming* 12-1 (2002), p. 24-29.
 - 16 Schenkeveld 2012, p. 61.

BIBLIOGRAFIE

- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen 2006 [eerste druk 1983].
- Gemert, Lia van, 'De canon voorbij. Nieuwe kansen voor de historische literatuur.' In: *Tsjip. Tijdschrift voor de literaire vorming* 12-1 (2002), p. 24-29.
- Gramberg, Hans, *De overwintering op Nova Zembla*. Hilversum 2001.
- Greenblatt, Stephen, *Renaissance Self-fashioning. From More to Shakespeare*. Chicago 1980.
- Greenblatt, Stephen, *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Oxford 1988.
- Greenblatt, Stephen, *De zwenking. Hoe de wereld modern werd*. Amsterdam 2012. (Vertaling van *The Swerve. How the World Became Modern*, 2011.)
- Leerssen, Joep, *Nationaal denken in Europa*. Amsterdam 1999.
- Pieters, Jürgen, *Historische letterkunde vandaag en morgen*. Amsterdam 2011.
- Rye, A.L. van en E.C. Houbolt, *Odo, de Batavenknaap*. Amsterdam 1901.
- Schenkeveld-van der Dussen, Riet, *Op jacht naar de gezwinde grijsaard*. Eenentwintigste Bert van Selm-lezing. Leiden 2012.
- Slings, Hubert, *Toekomst voor de Middeleeuwen. Middelnederlandse literatuur in het voorgezet onderwijs*. Amsterdam 2000.
- Swinkels, Louis (red.), *De Bataven, verhalen van een verdwenen volk*. Nijmegen 2004.
- Teitler, Hans, *De opstand der 'Batavieren'*. Hilversum 1998.
- Tollens, Hendrik, *De overwintering der Hollanders op Nova Zembla*. Ed. G.W. Huygens. Den Haag 1981 (3de druk).
- Veer, Gerrit de, *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*. Ed. Vibeke Roeper en Diederick Wildeman. Franeker 1997.